

ՏԻԳՐԱՆ ԴԵՈՅԵԱՆՑ

ՀԵՏԱԽՈՅՁԻ ՄԸ ՅՈՒՇԵՐԸ

Բ.

Մանազկերտի շրջանի բանակի ընդհանուր հրամանատարն էր զոր. Աբացիէվ, ծագումով մահմետական, որ կատէր հայերը, կը հովանաւորէր թիւրքերն ու քիւրդերը եւ այդ տրամադրութիւնը կը փոխանցէր նաեւ իր զօրամասերու հրամանատարական կազմին ու զօրքերուն: Մանազկերտի առաջաւոր զիւրքերը գրաւող զօրաբաժնի հրամանատարն էր զոր. Վարդանուիլը, իսկ անոր սպայակոյտի պետը՝ զնդ. Վլադիմիր Ե. Կարլիցկի (այժմ կը գտնուի Նիւ Եորկ), կը թւած եւ շատ լաւ տրամադրած զէպի հայերը: Անոր շնորհիւ հետագային ինձ յաջողեցաւ մաքրել Մանազկերտի քթի տակ գտնուող քրդական Ազա գիւղը: Աբացիէվը նախ քան իմ Մանազկերտ գալը հրաման էր արձակած իր ճակատի վրա՝ փախստական «թիւրքեր», այսինքն՝ հայեր ներս չառնել, եւ այդ հրամանը կը գործադրէր մահմետական (ուսու) զնդապետի մը կողմէ իր զնդի ճակատին վրա: Կարլիցկիի եւ Դրացենկոյի միջոցաւ ես յաջողեցայ այդ հրամանը փոխել տալ եւ նոր հրաման մը արձակել ամբողջ ճակատի վրա, որպէսզի բոլոր փախստականները բերեն ինձ մօտ...

Մանազկերտ հասնելուս պէս իմ առաջին գործը եղաւ վստահելի եւ կարող մարդիկ գտնել ուղարկելու համար Բիթլիսի, Մուշի եւ Էրզրումի ուղղութեամբ: Ինձ հետ բերած Տիգրանը ուղարկեցի շրջանի զիւղերը, գտնելու համար մարդիկ, որ կարողանայի օգտագործել որպէս հետախոյզներ: Մէկ - մէկ ու կէս ամիս վերջը ականջիս լուր հասաւ, թէ «Տիգրան փաշան զիւղացիներէն նւէր ոչխարներ կը հաւաքէ» եւ զիւղի մը մէջ արդէն ունի 10 - 12 գլուխ ոչխար: Մարդ ուղարկեցի այդ գիւղը եւ լուրը ստուգելէ յետոյ, ոչխարները վերադարձնել տւի տէրերուն եւ իմ անւանակից Տիգրանը, որ իմ անուանով եւ ինձ համար ոչխարներ կը հաւաքէր «նւէր», լաւ մը ծեծեցի, զինաթափ ըրի եւ քչեցի թիկունք: Ուրիշ ի՞նչ կարող էի ընել:

Այդ միջոցին էր, 1915 յունիսին, Մանազկերտ եկաւ Կ. Սասունին. թէ ի՞նչ հանդամանքով էր եկած, այժմ միայն կ'իմանամ՝ կարողա՞ւ իր գիրքը: Դուրս կուգայ, որ ան եկած էր «Տիգրան Դէոյեան»

նի զինւորական միտիայով հետաքրքրելու եւ դրական հետեւանքի մը հասնելու համար»...

Կ. Սասունին իր գրքի մէջ կը գրէ, թէ՝ «Վանէն Մանազկերտ հասնող Յանձնախումբը դժգոհ մնաց Դէոյեանի գործելակերպէն եւ մանրամասն զեկուցում ներկայացուց Վանի ղեկավար ընկերներուն»։ Ինձ այդ մասին ոչինչ յայտնի չէր մինչեւ 1919 - 1920 թ., բայց այս մասին կը խօսիմ վերջը։

Որպէսզի խնդիրը աւելի հասկնալի լինի ընթերցողներուն, համառօտ կերպով բացատրեմ թէ ինչպէս էր կազմակերպւած ուսակա՛ն ճակատի հետախուզութիւնը այդ միջոցին եւ թէ ի՞նչ էր իմ դերը այդ ժամանակ։

Ի զուր չէ որ կըսեն, թէ հետախուզութիւնը պետութեան աչքն ու ականջն է։ Հետախուզական բաժանմունքը խաղաղ ժամանակ կը պատրաստուի պատերազմի համար եւ անգաղար կուսումնասիրէ թրջ՝ նամի ռաթերու դասաւորութիւնը, զօրաչարժի յատակագիծը, զօրքերու տեսակներն ու որակը, ամրութիւնները, հազորդակցութեանց միջոցները, կապը, մթերքներն ու ուղմամթերքի պահեստները, քերքը, ժողովրդի տնտեսական եւ առողջապահական վիճակը, անոր տրամադրութիւնը, ազդութիւններու փոխյարաբերութիւնը եւ անոնց վերաբերմունքը դէպի պետութիւնը, պահեստի զօրամասերը, հրամանատարներու բնաւորութիւնը, գետերու խորութիւնը տարւայ չորս եղանակներուն, անցնելիք տեղերը, նոր շինող ճանապարհները, օդակայանները եւայլն, եւայլն։ Հետախուզական բաժանմունքին կը վերաբերի նաեւ՝ աշխատիլ փչացնել թշնամիի հազորդակցութեանց միջոցները, պայթեցնել ռազմամթերքի պահեստները, այրել պաշարները, հիւանդութիւններ տարածել մանրէներու միջոցաւ, ապստամբութիւններ, ներքին խռովութիւններ առաջ բերել թշնամիի երկրի ներսը, կապել անոնց հեռախօսի եւ հեռագրի թելերու հետ, բանալ ծածկագիր հեռագիրները։ Մի խօսքով, հմուտ հետախոյզը իր գործելակերպի եւ գործունէութեան մէջ ու եւ է սահման չունի, նա պէտք է շարժի պահանջի եւ պայմաններու համեմատ։

Խաղաղ ժամանակ հետախուզական ուսումնասիրութիւնները կը կատարէին բազմաթիւ ուսական սպայակոյտի սպաներու միջոցաւ, որոնք կը գտնէին Թիւրքիա, հիւսպատոսի կամ հիւսպատոսական քարտուղարի պաշտօնով։ Անոնք կենթարկէին Պոլսոյ ղեսպանատան զինւորական կցորդին, կամ անկախօրէն՝ հետախուզական բաժանմունքին։ Օրինակ, զօր. Վիշինսկին, որ կովկասեան բանակի սպայակոյտի պետն էր, երկար տարիներ ապրած էր Էրզրում, որպէս հիւսպ-

տոսի օգնական: Այս հիւշատոսները եւ զինւորականները Թիւրքիոյ մէջ խաղաղ ժամանակ ունէին հազարաւոր Թիւրք լրտեսներ, որոնցմէ շատեր նոյն իսկ սլատերազմի միջոցին Թիւրքիայէն լուրեր կուղարկէին այս կամ այն ճանապարհով ուստական սպայակոյտին, իսկ շատ կարեւոր դէպքերուն՝ իրենք փախչելով կուգային կը յանձնէին ուստական բանակին՝ հետները բերելով շատ կարեւոր տեղեկութիւններ:

Այսպէս, երբ Դաշնակիցները Թողին Դարդանէլը, տաճիկները Դարդանէլ գտնուող զօրքերու մէկ խոշոր մասը ուղարկեցին Կովկասի ճակատը Օղնուտի ուղղութեամբ եւ նպատակ ունէին ճեղքել ուստական ճակատը Օղնուտ - Բէնիքի Բէնիքի ուղղութեամբ... Այդ զօրաբաժիններու բանակի սպայակոյտի սկիզբը ուստական գործակալ էր. խորքերը հասնելուն պէս, ան 14-րդ Փրկայի հետ կը մեկնի առաջադահ զիւրքերը ուստական սլատերու պատրաստելով եւ փախչելով կուգայ մեզ մօտ: Երբ որ ճշտեցաւ Թիւրքերու ռազմադիտական ծրագիրը, ուստ բանակը ինքը, առանց սպասելու Դարդանէլի զօրքերու Օղնուտ հասնելուն, յարձակեցաւ տաճիկական Գ. բանակի վերա, 1916 թ. յուլ. 24-ին, դրակեց Երզնկա - Բայբուրտ - Տրապիզոնը, ջախջախեց Գ. բանակը, Թողեց անոր դիմաց շատ քիչ քանակութեամբ զօրք, եւ կարեւոր մասը կեդրոնացուց Օղնուտի ճակատը:

Երբ Թիւրքիան զօրաշարժ հրատարակեց, ուստական սպայակոյտը ունէր արդէն Թիւրքերու զօրաշարժի յատակադիժը եւ ամբողջ բանակի դասաւորութիւնը համարներով եւ ամենաչնչին մանրամասնութիւններով: Այնպէս որ, ուստական սպայակոյտին կը մնար միայն հետեւիլ իւրաքանչիւր ճակատի թրքական զօրամասերու շարժումներուն եւ կազմի փոփոխութեան: Ռուսական կովկասեան ճակատի վերա հետախուզական գործը շատ լաւ էր կազմակերպւած եւ հմուտ հետախուզին շատ դժուար էր խաբելը: Օրինակ, մենք գիտէինք, որ Մանազկերտի դիմաց, Կոպլի լեռան վրա, խրամատներու մէջ կը գրտնէի 36-րդ Փրկան, որ բաղկացած էր 106, 107, 108-րդ գունդերէ, ընդամենը 5000 - 6000 զինուոր: Ամէն օր այդ զօրամասերէն ունէինք փախտական զինուորներ եւ անոնց հարցաքննութեամբ կը հասկնայինք, որ 36-րդ Փրկան կը մնայ իր տեղը: Նոյն օրը եթէ, օրինակ, Բաթումի ճակատէն Տրապիզոն ուղարկւած հետախուզը լուր բերէր, որ 36-րդ Փրկան ինքը տեսած է Տրապիզոնի մէջ, իսկոյն սուտը յայտնի կըլլար: Եթէ որ եւ է հետախուզ լուր բերէր միայն թշնամիի զօրքերու քանակի մասին, առանց զօրամասի համարները յայտնելու, այդ լուրը հետախուզի համար ո եւ է արժէք չէր ներկայա-

յներ. ան պէտք է ուրիշ ճանապարհներով հասկնար զօրամասերու համարները եւ յետոյ արդէն ստուգէր միայն մանրամասնութիւնները: Ռուսական սպայակոյտը միշտ տեղեակ էր նաեւ թշնամի ուժերու քանակի մասին, թէ որքան զինուոր կար այսինչ գնդի, վաշտի կամ գումարտակի մէջ: Թիկունքի թալիմդեահներու եւ դէպօ ալայ-ներու մէջ եղած զինուորներու քանակն ալ միշտ դիտէր սպայակոյտը եւ եթէ, օրինակ, Փիրկինիկ (Սվադի նահանգ) գիւղի մէջ գտնուող 86-րդ դէպօ թապուրէն 36-րդ Ֆրկային ուղարկած են 500 զինուոր, տեղ կը հասնէ 400-ը եւ հոն կը մնայ 300 հոգի, ատկէ աւելի պահեստ չկար՝ այդ լուրն ալ անմիջապէս կը հասնէր մեր բանակին՝ գերիներու, հետախոյզներու կամ փախստականներու միջոցաւ: Եթէ չըջանէ մը երկար ժամանակ լուր չէ ստացւեր, այն ժամանակ հետախուզութեան կողմարկի ամէն մէկ գունդին կից եղող ձիաւոր հետախոյզներու խումբը, որուն կը հրամայւի գիշերը կամ լուսաբացին յառաջանալ դէպի թշնամիի գիծը, չիման մէջ մտնել անոր հետ եւ ամէն գնով աշխատիլ դերի բերել: Իրարմէ անկախ հետախոյզներ կուղարկեն թշնամիի թիկունքը՝ ճակատի, բանակի, կորպուսի, դիվիզիայի եւ բրիգադայի սպայակոյտներու հետախուզական բաժանմունքի պետերը: Քանի միութիւնը կը մեծնայ, այնքան աւելի հեռուները կուղարկին հետախոյզները: Ճակատի եւ բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետը այսքանով չբաւականանալով, ամբողջ ճակատը կը բաժնէ շրջաններու եւ ամէն մէկ շրջանը կուղարկէ կադմակերպող հետախոյզ մը, որուն կը յանձնարարէ հետախոյզներ ուղարկել իր շրջանի դիմացը՝ թրքական ուժերու թիկունքը: Այդ բազմաթիւ հետախոյզներէն մէկն ալ ես էի:

Համարեա ամէն օր թշնամիի ճակատը կը ճեղքէին կանցնէին փախստականներ՝ հայ, թիւրք, քիւրդ՝ զինուորներ, սպաներ: Ամենքը մեր կողմէ կենթարկւէին մանրամասն հարցաքննութեան եւ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէին հետախուզութեան: Մասնաւորապէս մեծ արժէք կը ներկայացնէին գերիներու յուշատետրակները եւ օրագիրները: Երբ ու եւ է նոր վայր մը կը գրաւէր, անմիջապէս կը հաւաքէին թիւրք սպայակոյտի կանգնած վայրի մէջ թողնւած բոլոր թուղթերը, հեռագիրներու պատճէններն ու ժապաւէնները: Բոլոր դաշնակից պետութիւնները իրենց ստացած լուրերը թիւրք բանակի, շարժումներու մասին իրենց ներկայացուցիչի միջոցաւ ամէն օր կը հաղորդէին մեր բանակի սպայակոյտին: Բոլոր լուրերը թշնամիի մասին կը կեդրոնանային բանակի եւ ճակատի սպայակոյտներու մէջ, ուր կը մշակէին, կը ստուգէին, ապա կը կազմէին հետախուզական

ամփոփումներ, եւ ամէն շաբաթ, ի հարկին նաեւ հեռադրով, կուղարկէին բոլոր զօրամասերու հրամանատարներուն: Այդ տեղեկութիւնները կը սահմէին խիստ դադանի:

Ռուսական բանակը գլխէն իր դէմը դռնուղ թշնամիի ուժերու մասին ամենամանրամասն տեղեկութիւններ, նոյն իսկ ամենախորը թիկունքը դռնուղ դէպք ալայններու, թալիմդեահներու մէջի ասկեարներու քանակը, որակը, հիւանդանոցներու մահճակալներու, հիւանդներու թիւը, հիւանդութիւններու տեսակը, նոր կազմուող զօրամասերը եւ այլն: Կը մնար ամբողջ ճակատի վրա ցրած բազմաթիւ հետախույններուն միշտ հետեւիլ այն փոփոխութիւններուն, որոնք տեղի կունենային ճակատի վրա: Ճակատի կետրոնական սպայակոյտը, որմէ կախած էր յարձակման դիմելը կամ նահանջելը, միշտ շատ լաւ իրադեկ էր կացութեան եւ իր զօրքերու դասաւորութիւնը փոփոխութեան կենթարկէր, երբ թշնամիի ուժերու մասին նորանոր ստուգւած լուրեր կը ստանար:

1915 թւի դարունն էր, — կարծեմ ապրիլ ամիսը, երբ ես 5 տեղացի կամաւոր զինուորներով հասայ Մանազկերտ: Ինձ հրահանգւած էր, ինչպէս ըսի, կապ հաստատել Մշոյ եւ Բիթլիսի հետ եւ հետեւանքը ղեկուցանել ընդհանուր սպայակոյտի հետախուզական բաժնի պետ գնդ. Դրացեանկոյին, Աղգային Բիւրոյին եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին:

Անմիջապէս այդ հինգ կամաւորները ուղարկեցի շրջակայ գիւղերը, Մուշ եւ Բիթլիս ուղարկելու համար վստահելի մարդիկ գտնելու: Մօտ 20-25 հոգի տաճիկ եւ քիւրդ ուղարկեցի այդ ուղղութեամբ՝ յանձնարարելով զուտ զինուորական տեղեկութիւններ բերել: Ես չէի կարող վստահանալ անոնք հայերու մօտ ուղարկելու՝ վախճալով, որ կարող են երկդիմի դեր կատարել եւ վտանգել տեղի հայերու վիճակը:

Մանազկերտի շրջանը կապրէին 20 - 25 հազար հայ դադթականներ, որոնք այս կամ այն խնդրի մասին զիմումներ կընէին ինձ: Ես թէեւ ո եւ է իրաւունք չունէի խառնելու ուսական բանակի կարգադրութիւններուն, բայց չնորհիւ իմ ստեղծած կապերու այս կամ այն բարձրատիճան սպայի հետ, կը կարողանայի ընել ինչ որ ձեռքէս կուզար՝ վերադարձնել տալ այսինչ կողակի կամ քիւրդի կողմէ խլած կովը, ոչխարը, եւ այլ նման հարցեր... Ինձ դիմողներու մէջ գտայ երկու քրդախօս հայեր, որոնք մեկնեցին Բիթլիս Արմենակ Յոսիկեանի մօտ. վերադարձան քսան օրէն, բայց կարելոր բան չկար անոնց բերած նամակի մէջ: Նամակը ուղարկեցի Ռոստոմին:

Մուշ՝ Վահան Փափազեանի մօտ, չէի կարող վստահիլ ո եւ է

Թիւրք կամ քիւրդ ուղարկել: Բայց, ի վերջոյ, դոտայ երկու ջրգախօս երիտասարդներ՝ սղերդցի Տիգրան եւ Խէչօ, եւ մէկ հայ երիտասարդ կին, Մարիամ անուհով, 26 - 27 տարեկան: Մարիամը փոքր ժամանակ փախցած էր հօր տունէն քիւրդի մը ձեռքով, ամուսնացած էր հետը եւ ունեցած էր երկու զաւակ: Պատերազմը, հայկական ճնշումները այնպիսի ատելութիւն էին առաջ բերած այդ կնոջ մէջ դէպի իր ամուսինը եւ, առհասարակ, դէպի տաճիկները, որ հրաժարած էր երկու զաւակներէն ու փախած Մանազկերտ՝ ուխտելով վրէժխնդիր ըլլալ: Այսպիսի ցանկութեամբ ան ներկայացաւ ինձ եւ առաջարկեց իր ծառայութիւնը: Մարիամին, Տիգրանին եւ Խէչօյին տւինք քիւրդի զգեստներ, ճերմակ բարձր քոլոզներով, նամակը կարեցինք ասպհով տեղ մը եւ գիշերը անցուցինք մեր առաջապահ գիծէն...: 20 - 22 օր վերջը Տիգրանը եւ Խէչօն վերադարձան՝ հետները բերելով Վ. Փափազեանէն շատ երկար նամակ մը՝ զաղտնի մեղանով գրած: Այդ նամակին մէջ մանրամասն նկարագրելով իրենց վիճակը՝ Փափազեանը, ի միջի այլոց, կուտար հետեւեալ տեղեկութիւնը իր գիտցած թրքական ուժերու մասին. — Բիթլիս հասած է 3-րդ կուէյի սեփէյիէ կոչւող տիւիզիան հալիլ քէյի հրամանատարութեամբ Զուլամբերկի կողմէն, իսկ Հալէպէն Մուշ եկած է 5-րդ կուէյի սեփէյիէ կոչւող տիւիզիան 20.000 զինուորներով, 20 քնդաւորով, եւ քէյայ տիւիզիաները իրենց մարդկանց պակասները լրացնելով Բիթլիսի եւ Մշոյ մէջ՝ շարժւած են՝ 3-րդ տիւիզիան դէպի Ախլաք, իսկ 5-րդը դէպի Կոփ, Մանազկերտի դէմ:

Այս նամակը նոյնութեամբ թարգմանելով՝ ես հեռագրեցի ընդհանուր սղայախոյզի հետախուզական բաժանմունքի պետ զնդ. Դրացեանկոյին, իսկ պատճէնները՝ Աղզային եւ Դաշնակցութեան Բիւրօներուն՝ աւելացնելով իմ կողմէն, թէ նամակի մէջ թշնամիի ուժերը չափազանցւած են, թէ անկարելի է որ այդ տիւիզիաներէն իւրաքանչիւրը ունենայ 7 - 8000-էն աւելի զինուոր: Այդ միջոցին ամէն մէկ թրքական Փրկայի (տիւիզիա) մէջ չկար աւելի քան 5 - 6000 զինուոր:

Վ. Փափազեանը «Վէմ»-ի 1936 թ. ԺԳ., երես 77, այս առթիւ կը գրէ, ի միջի այլոց, հետեւեալը. —

« Տիգրանակերտէն եւ հարբերդէն 4 - 5000 կանոնաւոր զօրքեր եկած եւ տեղաւորւած էին դաշտի հարաւային մասերուն մէջ »:

Վ. Փափազեանի նամակի բնագիրը յանձնած եմ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին, եւ կարծեմ Ս. Վրացեանի, եւ պէտք է որ, այժմ գտնուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դիւանի մէջ, ինչպէս նաեւ իմ բոլոր զեկու-

ցումներուս պատճենները: Շատ ցանկալի էր լինէր հրատարակել այդ նամակը ամբողջովին, այն պարագային ընթերցողին էր մնայ հետեցնել թէ մեզմէ ո՛վ է իրաւացին: *)

1915 թ. ամառը, ռուսական 4-րդ կորպուսի մէկ մասը կը դրաւէր Ատրլլեւազ - Մանազկերտ - Դուկնիւկ գիծը՝ ունենալով 18.000-ի չափ հետեւակ եւ ձիաւոր զօրք. ձիաւոր տիվիլիայի հրամանատարն էր Շարպանտիէ, իսկ սպայակոյտի պետը՝ մեր բոլորի կողմից յարգւած կարող զինուորական գնդ. Ղարղանեանը, հետագային Հայաստանի Հանրապետութեան Փարիզի Պատւիրակութեան անդամը. կը կարծեմ, թէ շատ օգտակար կը լինէր, եթէ յարգելի զօրավարը իր կարծիքը յայտնէր «Վէմ»-ի մէջ, թէ ռուսական զօրքը Մանազկերտէն պէ՞տք էր նահանջէր, թէ ոչ: Իմ կարծիքով, այս՝, պէտք է նահանջէր, հակառակ պարագային, ամբողջ այդ 18.000 զօրքը գերի կընկնէր: Բացատրեմ, թէ ինչո՞ւ պէտք է նահանջէր:

Ռուսական այդ զօրքերու գիմաց կը գտնէր, բացի Փափագեանի ցոյց տւած 3 եւ 5 կուէի սէֆէյիներէ, տաճկական 36-րդ հետեւակ տիվիլիան (106, 107, 108-րդ գունդերը) Կարա Բէկիրի հրամանատարութեան տակ, մօտ 4 - 5000 զինուորով, 3-րդ սուլարի Փրկան Հաճի Համդի բէյի հրամանատարութեամբ, մօտ 1400 սուրով, 2-րդ սուլարի Փրկան Մուրսէլ բէյի հրամանատարութեամբ 19, 20, 21, 22, եւ 23-րդ գունդերը), մօտ 1200 - 1400 սուրով, 33-րդ Փրկայի տէփօ ալայները, մօտ 3000 զինուորով եւ 4 - 3000-ի չափ համիդիաներ Հազրէթի Շէյխի, Շէյխ Սուլէյմանի, Հաճի Իրրահիմի, Արդուլ Մէջլիդի, Քէոռ Հիւսէյին փաշայի եւ այլոց հրամանատարութեամբ: Տաճիկները ռուսերուն ցոյց տւին շատ ուժեղ դիմադրութիւն, բայց վերջը լքեցին Ախլաթի եւ Կոփի լեռները՝ տալով հարիւրաւոր փախստական եւ գերի զինուորներ, որոնց հարցաքննութիւնը միայն հաստատեց այս վերը բերւած թրքական ուժերու քանակը: Ռուսական բանակը կը յառաջանար Բիթլիսի եւ Մշոյ ուղղութեամբ եւ մօտեցած էր Մուշին եւ Բիթլիսին, առանց ունենալու ո եւ է պահեստի ուժ Մանազկերտի մէջ: Ի՞նչ խաղ խաղացին տաճիկները: Անոնց նահանջող բանակին մեծադոյն մասը անցաւ Կոփէն, վերջը Նիւրատ գետը, եւ վերադառնալով՝ կեղըրոնացաւ Մանազկերտի գիմացը Օխ-

*) Տ. Դեդեալեանի յիշողութիւնը այստեղ կը դաւաճանէ իրեն. այդ նամակի բնագիրը ինձ չէ յանձնուած, այլ ուղարկուած է ուղղակի Թիֆլիս. ես այդ ժամանակները Սուրմալուի եւ վանի շրջաններն էի: Դժբախտաբար, խնդրոյ առարկայ նամակը, ինչպէս եւ Դեդեալեանի գեկուցումները մնացած են կովկաս եւ Հ. Յ. Դ. Դիւանի մէջ չեն:

չիտն դիւղի առջեւը, գետի միւս եղերքը, 3 - 4 մղոն Մանազկերտէն հեռու։ Օգանովսկիի սպայակոյտը եկած էր Մանազկերտ։ Տասնեակ իրարմէ անկախ, զիրար չճանչցող խուզարկուներ Մանազկերտէն ամէն օր կուզարկէին գետի միւս ափը, Դիւկնուկ դիւղի ուղղութեամբ։ Անոնք իրար ետեւէ, մէկ քանի ժամ վերջը, կը վերադառնային եւ միարեւրան կը կրկնէին, թէ Կոփի եւ Ախլաթի բոլոր գիծերու վերադառնող տաճկական ուժերը Եփրատը անցնելով կը կեդրոնանան 3 - 5 մղոն հեռաւորութեան վրա Օխչիան դիւղի ուղղութեամբ, թէ Քէոփի Քէոյի ճակատէն օրէց օր կը սպասւի Ծրդ կող օրտուի ժամանումը եւ թէ այդ կող օրտուն արդէն կը գտնուի Կարա - չորան դիւղը։ Օգային հետախուզութիւնը եւ Քէոփի Քէոյի ուղղութեամբ ուղարկւած հետախոյզները (Սարիզամիշի գծէն) նոյնպէս կը հաստատէին նոյն լուրը։ Այդ միջոցին ես դիմեցի զօր։ Օգանովսկիին՝ խնդրելով գետի միւս ափը ուղարկել ջոկատ մը ձիաւոր հետախոյզներ։ Սկիզբէն ան մերժեց, բայց երկու - երեք օր վերջը ուղարկեց 27 կողակ 2 սպայի հետ՝ հրամայելով ամէն գնով գերի բերել։ Երբ այդ 29 հոգիէն նշանակւած ժամին եւ ոչ մէկը չվերադարձաւ, զօր։ Օգանովսկիին շատ մտահոգեցաւ եւ ստիպւած ճակատէն առաւ կողակներու ձիաւոր դունդ մը եւ ուղարկեց գետի միւս ափը «կենդանի վկայ» բերելու համար։ Մենք Մանազկերտէն կը տեսնէինք մեր կողակներու եւ տաճիկներու կատաղի կռիւը. գունդը համարեա թէ կոտորւեցաւ. շատ քիչերը վերադարձան, բայց հետները բերին 20-ի չափ գերիներ, որոնց հարցաքննութիւնը սպայակոյտի եւ իմ կողմէն, ճշտեց թշնամիի մասին իմ վերը բերած տեղեկութիւնները։ Նոյն օրն իսկ, երբ մեր ամբողջ զօրքերը կը գտնէին 100 մղոնից աւելի հեռու, Մշոյ եւ Բիթլիսի ուղղութեամբ, եւ շատ աննշան քանակութեամբ պահեստի զօրք կար Մանազկերտի մէջ, տաճիկները, տեսնելով, որ իրենց ուժերը երեւան են հանւած, թէեւ իրենց զօրքերի կեդրոնացումը դեռ չէր վերջացած, Օխչիան դիւղի մօտ շղթայով սկըսան անցնիլ Եփրատ գետը (2 - 3 մղոն հեռու Մանազկերտէն), թընդանօթի եւ գնդացիի կատաղի կրակի տակ պահելով Մանազկերտ քաղաքը։ Ռուսերու Օխչիանի մօտ գտնուող փոքրաթիւ ուժերուն հրամայւած էր ամէն գինով սլաշտպանել։ Կացութիւնը խիստ փափուկ էր։ Ո՛ր եւ է ելք չկար. եթէ տաճիկները կտրէին Մանազկերտ - Ախլաթ - Ատեւլիվաղ գիծը, Մշոյ եւ Բիթլիսի ուղղութեամբ գտնուող ամբողջ ուսական զօրքը պէտք է գերի ընկնէր, եթէ արագ կերպով չնահանջէր։

Հասկնալով իրական վիճակը՝ իմ առաջին գործը եղաւ տեղա-

հան հանել Մանաղկերտի շուրջը դանւոյ 20 - 25.000 հայ գաղթականութիւնը, որու համար գիւղերը ուղարկեցի բոլոր իմ մարդիկը եւ այդպիսով կարողացանք ամբողջ ժողովուրդը ժամանակին փոխադրել թիկունք: Բ-րդ կորպուսը նահանջեց մինչեւ ռուսական սահմանի մօտերը: Որովհետեւ տաճիկները Բասենի դժէն իրենց Գ-րդ կորպուսը զրկած էին Մանաղկերտի դէմ եւ այդ ճանապարհը բաց էր, Գ-րդ կոլ օրտուի դէմ դանւոյ դօր: Բարաթովի բանակին հրամայեցաւ կողքէն հարւածել թրքական գլխաւոր ուժերը, Դէլի Բարայի կողմէն, եւ դուրս գալ Խըլիճ - Գէտիկ, որը դրաւել վերջը մեր ձեռքը ինկան աւելի քան 6000 թուրք զինքներ: Տասը օր շարունակ, առաւել մինչեւ կէս գիշեր, հարցաքննած եմ այդ զօրքերու բոլոր սպաները եւ չափուէնքը Ղարաքիլիսէի մէջ: Այդ զինքներու հարցաքննութիւնը մաթեմատիքական ճշտութեամբ հաստատեց թըշնամիի մասին իմ վերը բերած բոլոր տեղեկութիւնները: Պատերազմի առաջին օրէն մինչեւ վերջը իմ բոլոր ղեկուցումներու պատճէնները պահւած են:

Այս նահանջի հետ իմ, Աղգային եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրօներու դործը վերջացաւ: Ես Մանաղկերտ մնացի երկուքուկէս թէ երեք ամիս միայն եւ այդ ժամանակամիջոցին այնքան դառնութիւններ կրեցի, որ մինչեւ այժմ ալ նզովելով կը նզովեմ զիս, թէ ինչո՞ւ յանձն առի կապուելու Մուշի եւ Բիթլիսի հետ: Զէ՞ որ ասիւրախտութեան եւ տղիտութեան ալ սահման պէտք է լինի...

1916 թ. Թիֆլիսի մէջ դումարւած Աղգային ժողովի միջոցին, երբ Անդրանիկը հարցապնդում բրաւ նոյն ինդրի մասին, ես բանակի կողմից պատգամաւոր էի այդ ժողովին եւ ձեռքիս տակ ունենալով բոլոր տւեալները՝ ներկայացուցի մանրամասն բացատրութիւններ, եւ հետեւեալ օրն իսկ սկսայ այդ մասին ընդարձակօրէն զրել «Հորիզոն»-ի մէջ:

Նահանջէն վերջը երբ մեր զօրքերը կրկին վերադրաւեցին Մանաղկերտը, Բ-րդ կորպուսի սպայակոյտը հաստատեցաւ Նովօ - Նիկոլայեւկա գիւղը եւ ինձ յանձնեցին Բ-րդ կորպուսի վարչական մասի կառավարչի պաշտօնը: Զուգահեռաբար կը զբաղէի նաեւ հետախուզութեամբ բանակի սպայակոյտի հաշտոյն, բայց եւ այնպէս, Տիգրանը եւ Խեչօն միշտ կը պահէի մօտս:

Կորպուսի վարչական ճիւղի պաշտօնին անցնելէ յետոյ, առաջին դործս եղաւ զօր. Օգանովսկիի ուշադրութեանը յանձնել Ալազղի մէջ հաղարաւոր զինւած քիւրդերու ներկայութիւնը: Քիւրդերը սկըսած էին յարձակումներ դործել Ալազղերտի դաշտի գիւղերու վրա

եւ կը սպառնային բանակի թիկունքին: Զօր. Օդանովսկին համաձայնեցաւ արշաւախումբ մը ղրկել Ալադաղի դէմ: Արշաւախումբի մէջ մտան Դրօն իր գումարտակովը, գնդ. Կարալկովը 200 կողակներով եւ ես, աջ թեւէն, 100 սահմանապահներով: Մէկ շաբաթեայ մէջ տասնեակ հազարնոց քիւրդ խուժանը քշեցաւ Զիլանի ձորը եւ 30 - 40 հազար անասուն՝ ոչխար, ձի, կով, եղ «գերի առնեցաւ»...

Ես նպատակ չունիմ այստեղ գրել իմ յուշերը, այլ տւի բացատրութիւններ ի պատասխան Ս. Վրացեանի արտայայտած վախաղի վ. Փափաղեանի «Վէմ»-ի մէջ հրատարակած յուշերու առթիւ. կը յուսամ թէ իմ առաջ բերած տեւալները բաւական են հերքելու համար իմ դէմ եղած մեղադրանքները:

Մի քանի խօսք ալ կուզեմ ընել Կ. Սասունիի գրքի առթիւ, որ լոյս տեսաւ 1927-ին Պոսթընի մէջ, «Տաճկահայաստանը ուսումական տիրապետութեան տակ (1914 - 1918)» անունով: Այդտեղ ալ կան սխալ վերագրումներ ու մեղադրանքներ իմ հասցէէին. ես կը պատասխանեմ միայն այդ մասին:

Կ. Սասունին իր գրքի 77 - 80 էջերուն մէջ կը գրէ հետեւեալը.

«Սակայն Զօր. Օդանովսկու (որ կորսուի հրամանատարն էր), կեղրոնական սպայակոյտի մօտ կը մնար Տիգրան Դէւոյեանը, հետախուզական խիստ կարեւոր պաշտօնով: Տիգրան Դէւոյեանի պաշտօնի բերումով, շատ մը հայ տղաներ կրնային զինւած պատիլ: Տիգրան Դէւոյեան, բացի իր պաշտօնական պարտաւորութիւններէն, Ազգային Բիւրոյէն եւ Դաշնակցութեան Բիւրոյէն յանձնարարութիւններ ունէր կապուիլ Մշոյ եւ Սասնոյ ուժերուն հետ, գիտակ պահել զանոնք կատարւած շարժումներուն եւ անոնցմէ ստացած տեղեկութիւնները հաղորդել յիշեալ մարմիններուն: Լոյսեայն կը հասկցէր, անշուշտ, որ Տիգրան Դէւոյեան, ամէն ջանք պիտի քափէր, որ ուսումական բանակը տրամադրէր յառաջ խաղալու: Մինչ այս ակնկալիքներն ունէին Տ. Դէւոյեանէն, երբ բազմաթիւ բողոքներ կը հասնէին անոր մասին. եւ Տ. Դէւոյեանի զինուորական միսիայով հետաքրքրւելու եւ զրական հետեւանքի մը հասնելու համար, խումբ մը գործիչներ վանէն ճամբայ ելան դէպի Մալապկերտ: Յառաջխաղացումը կուշանար, մինչդեռ Սասունէն եւ Մուշէն ստացւած լուրերը ցոյց կուտային, որ Տարօնի մէջ հրդեհը բռնւած էր: Դէւոյեանը ճիշդ այդ օրերուն ստացած էր շորի կտորի վրա գրւած ծածկագիր նամակ մը Փափաղեանէն եւ Ռուբէնէն: Անոնք կը գրէին Սասնոյ կռիւներու մասին, որ իրենք միայն ութ օր պիտի կրնային դիմանալ: Եթէ այդ կարճ միջոցին ուսումական զօրքերը եւ կամաւորները չհասնէին, հա-

յութեան ամբողջ ռազմամթերքը պիտի վերջանար եւ ժողովուրդը կոտորւէր: Անոնք կը խնդրէին որ պահակներ ունենանք Նեմրուծի գաղաթին եւ կրակ վառենք հոն, որպէսզի Սասնոյ լեռներէն նըշմարւին բոցերը, իբր աղղանչան, սկսած ընդհանուր յարձակողականին...

«Վանէն Մալազկերտ հասնող յանձնախումբը դժգոհ մնաց Դէւոյեանի գործելակերպէն եւ մանրամասն զեկուցում ներկայացուց Վանի ղեկավար ընկերներուն: Բայց ժամանակը կարճ էր: Խնուսի կողմէն քրքական բանակը ուժեղ յարձակողականի մը կը սկսէր ուղղակի Մալազկերտի դէմ, կողէն հալածելով Զօր. Օճանուսկու բանակը: Մինչդեռ կամաւորական գունդերը դրաւած էին արդէն Վանի լճի եզերքը, ու հնարաւորութիւն ստեղծած էին ռուսական յառաջապահ գոգաքներու համար, ներխուժելու դէպի Մշոյ գաւառը: Թրքական յարձակողականը երեսուքապէս շատ ուժեղ էր եւ նպատակ ունէր անցնիլ Նիքատը, գրաւել Սիփանը եւ Ալադաղի փէշերը, մինչեւ Զիլան ու կտրել ռուսական բանակի քիկումբը: Տ. Դէւոյեան, որ Զօր. Օճանուսկու կեդրոնական սպայակոյտի կից հետախուզական բաժինը կը վարէր, *) իր ղեկուցման մէջ թրքական յարձակողական բանակի ուժը ներկայացուցած էր 70.000 հոգի: Այդ տւեալները ցոյց կուտային, որ Բուլանուխ - Մալազկերտի ռուսական բանակը չպիտի կրնար գերազրաւել խոշոր ուժի մը, եւ հետեւաբար՝ հարկադրւած էր ընդհանուր նահանջ մը ընել ամբողջ ճակատի վրա (Յուլիս 20 - 23, 1915 թ.): Անմիջական հարւածը ուղղւած էր Մալազկերտին ու Կոքին, ուր նահանջը հարկադրանքի մը տակ տեղի կունենար: Սահայն, ընդհանուր նահանջի լուրը կը շփեցնէր կամաւորական բանակը, որ յառաջացած էր մինչեւ Նեմրուք եւ Իրեն ԴէՄ ԶՕՐԱԽՈՐ ԹՇՆԱՄԻ ՄԸ ԶԷՐ ՏԵՍՆԷՐ »:

Ու ծանոթութեան մէջ, Կ. Սասունին կըսէ. —

«Ամէն հաւանականութեամբ թրքական յարձակողական բանակի թիւը 30.000-ի կը հասնէր: 70.000-ը մեծ չափազանցութիւն մըն էր: Այդ թիւերը կրնան ստուգուիլ միայն թրքական զինուորական պատմութեան էջերէն: Տ. Դէւոյեանի ընթացքը շատ մեծ դժգոհութիւն յարուց անոր դէմ: Տարօնի գործիչները կուսակցական դատ բացին եւ 1919-ին Երեսանի մէջ գումարւած Հ. Յ. Դ. Գրդ. Լ. Ժողովրդայն խնդիրը քննեց եւ յանձնեց կուսակցական դատական ատեանին. սակայն, դէպքերու բերումով, այդ դատական գործը կիսատ մնաց »:

*) Ինչպէս վերը տեսանք, եւ այդպիսի բարձր պաշտօն չունէի:

Այսքանը հերիք է: Հիմա հարց կուտամ ես՝ ո՞վ ըսաւ, որ ես իմ ղեկուցումներուս մէջ ցոյց եմ տւած, թէ թշնամի ուժերու քանակը 11 տիւիզիա եւ 70.000 հոգի է: Թէ ես ես եմ, այդպիսի ղեկուցում չեմ տւած, այլ ղեկուցած եմ այն, ինչ որ արդէն ամփոփեցի քիչ վերը: Իմ կարծիքով, այս լուրի աղբիւրը կրնայ ըլլալ Վ. Փափաղեանը, որովհետեւ, երբ նա վերադարձաւ Սասունէն, ես ներկայացուցի զոր. Օդանւթակին, եւ այս վերջինը իմ ներկայութեամբ, երբ Փափաղեանը հարցուց, թէ ինչո՞ւ նահանջեցիք, չէ՞ որ Մշոյ եւ Բիթլիսի ուղղութեամբ շատ ուժեր չկային, խնդալով՝ մտաւ ուղղեց ինձ եւ կատակով ըսաւ. — «Ուրեմն, ան է մեղաւորը»: Զոր. Օդանւթակին երբեք չէր կարող Վ. Փափաղեանին տալ ռազմական պատճառները, որոնք ստիպեցին նահանջել, եւ ես, Մանաղկերտ գտնւած միջոցին, իրեն չէի ենթարկւած: Անցաւ երկու — երեք շաբաթ, իմ ակննջովը հասաւ, որ, իբր թէ, Վ. Փափաղեանը տարածած է լուր մը, թէ ես եմ եղած նահանջի պատճառը... Իսկ Սասունին ալ իր գրքի մէջ կրկնած է այդ անձիւշտ լուրը:

Եթէ ուշադրութեամբ կարդաք Կ. Սասունիի դրածները, կը համոզուիք, որ ինքը իմ տեղը արդէն պատասխանած է իրեն: Հիմա ես պատասխանեմ Սասունիի բառերով.

Նախ՝ ես «զոր. Օդանւթակու կեդրոնական սպայակոյտի մօտ չէի խիստ կարեւոր պաշտօնով»: Մանաղկերտի մէջ այդ միջոցին ես ոեւէ կապ չեմ ունեցած զոր. Օդանւթակիի սպայակոյտի հետ, այլ, ինչպէս տեսանք, ուղարկւած էի բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Դրացենկոյի, Աղդ. եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրօներու կողմէն Մանաղկերտ՝ կապելու Մշոյ եւ Սասնոյ ուժերուն հետ, գիտակ պահելու զանոնք կատարւած շարժումներուն եւ անոնցմէ ստացած տեղեկութիւնները հաղորդելու յիշեալ մարմիններուն եւ Դրացենկոյին: Այդ չէր նշանակեր «լռելեայն կը հասկցէր, որ Տ. Դ. ամէն ջանք պիտի թափէր, որ ռուսական բանակը տրամադրէր յառաջ խաղալու»: Ո՞վ էի ես, ի՞նչ իրաւունքներ ունէի ձեռքս, որո՞ւ հետ կը տեսնէի Մանաղկերտի մէջ — յառաջապահ բանակի սպաներու հետ միայն: Եթէ ես զօրք ունենայի, կամ իրաւունք, վստահ եղէք, ձեռքէս եկածը կընէի բանակը յառաջ շարժելու համար, բայց ձեռքիս ոչ մէկ իրաւունք չկար: Մի մոռացէք, որ նոր էի սպայ եղած եւ նոր եկած Մանաղկերտ, ուր մնացի ընդամենը երկու եւ կէս ամիս...: Բանակը «առաջ խաղցնելու» պարտականութիւնը Կ. Սասունիներուն էր վերապահւած, թիկունքի գործիչներուն, եւ միայն մէկ պարտականութիւն ունէի՝ ստացած լուրերս տեղեկագրել ուր հարկն է, մը-

նացեալը կը մնար Ազգային եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրօներուն, որոնք շատ աւելի լաւ կապեր ունէին կեդրոնի սպայակոյտի հետ, քան թէ ես: Անոնք է, որ պէտք է ստացւած լուրերը ոչ թէ կարգային, որպէս լրագրական լուրեր, այլ կեդրոնի սպայակոյտի միջոցով օգտագործէին, որ «բանակը տրամադրէր առաջ խաղալու»:

Երկրորդ՝ ես Մանագկերտ հասայ 1915 թ. Մայիսի սկիզբները: Կ. Սասունին իր զրքի մէջ (էջ 77) կը գրէ, թէ բազմաթիւ բողոքներ կը հասնէին իմ մասին եւ 1915 թ. Յունիսի սկզբին Տ. Դէւոյեանի ղինւորական գործով հետաքրքրւելու եւ դրական հետեւանքներու հասնելու համար խումբ մը գործիչներ (5 հոգի) կը մեկնէին Մանագկերտ: Ուրեմն, 20 - 25 օրւայ մէջ ես այնքան գէշ գործեր կատարած եմ, որ «բազմաթիւ բողոքներ» են հասած իմ մասին: Եթէ կային այդ տեսակ բողոքներ, ինչո՞ւ ինձ ու եւ է բան չէ յայտնւած, կամ չեն հարցուցած այն ժամանակ: Բացի այդ՝ Կ. Սասունին պէտք է գոնէ մէկը այդ բողոքներէն առաջ բերէր: Ըստ Սասունիի, ուրեմն, բողոքներ եղած են նախ քան Մուշէն նամակ ստանալաւ, որովհետեւ Սասունին կը գրէ (էջ 78), թէ «գործիչները նոր էին Մալադկերտ հասած, երբ Դէւոյեանը ճիշդ այդ օրերին ծածկազիր նամակ էր ստացել Փալաղեանէն եւ Յանձնախումբը զժողո՞հ մնաց Դէւոյեանի գործեալներդէն»: Ես յաջողած էի մարդ զրկել Սասուն, նամակ հասցնել այնտեղի գործիչներուն, ստանալ ընդարձակ եւ շատ թանգադին տեղեկութիւններ պարունակող նամակ, այդ նամակը անմիջապէս ուղարկած էի ազգային եւ կուսակցական վերին մարմիններուն — եւ ահա, փոխանակ այս նիւթը օգտագործելու եւ պահանջած քայլերը ընելու ուստի բանակի շարժումներուն ցանկալի ընթացք տալու համար, անոնք որ պարտաւոր էին այդ գործը կատարել, հիմա զիս պատասխանատու կը բռնեն: Այս եղաւ արդարութիւն:

Կ. Սասունին զիս կը մեղադրէ, որ իբր թէ ես թշնամիի թիւը ցոյց տւած եմ 70.000, իսկ իր կարծիքով, «ամէն հաւանականութեամբ թրքական յարձակողական բանակի թիւը 30.000-ի կը հասնէր»։ ու կաւելցնէ, թէ «այդ թիւերը կրնան ստուգւել միայն թրքական ղինւորական պատմութեան էջերէն»: Ինչո՞ւ այդքան հեռունները երթալ, չէ՞ որ ես ալ նոյնն եմ ըսած իմ զեկուցումներու մէջ: Եթէ այդքանը բաւական չէ, հարցուցէք զօր. Դրացենկոյին, որ այժմ Սերբիա կը գտնուի, կամ զօր. Ղօրղանեանին, անոնք ալ կը հաստատեն իմ վերը բերած բոլոր տեղեկութիւնները: Բայց Սասունին ինքը իր զրքի մէջ միաժամանակ կը պատասխանէ իրեն, հակա-

սութեան մէջ խնալով ինքը իրեն հետ. «Թրքական յարձակողականը երեւութապէս շատ ուժեղ էր եւ նպատակ ունէր անցնիլ Նփրատը, դրաւել Սիւփանը եւ Ալադեազի փէշերը, մինչեւ Զիւան ու կտրել ոռոսական բանակի թիկունքը: Անմիջական հարւածը ուղղւած էր Մանազկերտին եւ Կորին, ուր նախանշը հարկադրանքի մը տակ տեղի կուենար (էջ 81), սակայն ընդհանուր նահանջի լուրը կը շարունակէր կամուրջական բանակը, որ այնքան յառաջացած էր մինչեւ Նէմ-բութ եւ իրեն դէմ զօրաւոր քշնամի չէր տեսներ...»:

Ենթադրենք, որ Կորի եւ Մանազկերտի դժի վրա ոչ մէկ զինուոր չկար, կը հարցնեմ Սասունիին՝ ո՞ւր մնաց 3-րդ Փրկան խալիլ բէյի հրամանատարութեամբ, որը Վ. Փափաղեանի զբաժնի համաձայն 5-րդ Փրկայի հետ եկած էր՝ առաջինը Կարմունջի մօտ, երկրորդը՝ Կորի ուղղութեամբ: Զէ՞ որ այդ բոլոր ուժերը 9-րդ կորուզուի հետ անցնելով Նփրատը, կեդրոնացած էին Մանազկերտի դիմաց:

Այժմ անցնինք կուսակցական դատին:

Իմ պաշտօնս, Աղլ. եւ Դաշն. Բիւրօներուն կապւած, տեւեց ընդամենը 2 - 2½ ամիս. փոխանակ զնահատման կամ բարոյական քաջալերանքի, օր մը, երբ նոր էի փախած Թիֆլիսի Մետեխի բանտէն եւ կը վարէի Հայաստանի սպայակոյտի հետախուզական եւ հակա - հետախուզական բաժանմունքի ընդհանուր պետի պաշտօնը (1919 կամ 1920 թ.), զիս կանչեցին Սորհրդարանի Դաշնակցութեան Փրակցիայի շէնքը, ուր տեղի կունենար Հ. Յ. Դ. Գրդ. Ընդհ. Ժողովի դատաւարական մարմնի նիստը, նախագահութեամբ Բժ. Տ. Դաւթեանի: Այնտեղ էին իմ հետախոյզներէն Տիգրանը, Խեչոն, Մանազկերտի նախկին տեղական Կոմիտէի 2 - 3 անդամները եւ մէկ քանի պատուէնցիներ: Զիս կը մեղադրէին, թէ՛ 1) Քիչ եմ վճարած Տիգրանին եւ Խեչոյին, 2) Մանազկերտ եղած ժամանակս չեմ զեկուցած իմ գործունէութեան մասին Մանազկերտի տեղական Կոմիտէին, որոնց տեղեակ չեմ պահած զինուորական անցուղարձերու մասին եւ 3) Ոսկի դրամ եմ գնած հրապարակի վրա Երզնկայում գտնւած միջոցիս: Ես 15 բողոքով ձգեցի դատաւարական մարմինը, տունէն բերի իմ բոլոր տետրակներն ու հաշիւները ու դրի դատարանի առջեւ: 2½ ամսուայ իմ աշխատանքի հաշիւները ամէն ամիս ուղարկած էի Աղլ. եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրօներուն: Իմ ամսական 1000 բուրլի բիւտջէի խոշորագոյն մասը ծախսւած էր Տիգրանի եւ Խեչոյի վրա, որոնք ստացել էին 10 անգամ աւելի վարձատրութիւն քան թէ ուրիշ հետախոյզներս, եւ բացի այդ՝ իմ անձնական զրոյանէն ալ գնած էի ձերմակեղէն, կօշիկ, գլխարկ, զգեստ: Դատարանը նայեցաւ հաշիւ-

ները, հարցուց Տիգրանէն եւ Խեչոյէն իրենց ստացած դւամարներուն մասին, եւ գլուխ շարժելով անցաւ երկրորդ խնդրին :

Երկրորդ խնդրին պատասխանեցի, թէ՛ ես չէի կարող վստահիլ ո եւ է մէկին զինուորական դադանիքները, այլ ամէն կարեւոր խնդիրնորու մասին մինչեւ պատերազմի վերջը տեղեակ եմ պահած Հ. Յ. Դ. Բիւրօն, միշտ զեկուցած :

Երրորդ հարցը. — Այո՛, ճիշտ է, Երզնկայի մէջ եղած ժամանակս, Թիւրքիոյ մէջ, ճակատի մօտերը, տաճկական թղթադրամ չէին ընդունիր, սպայակոյտէն ինձ ուղարկած էին չլալներով տաճկական թղթադրամներ, բայց ես ետ ուղարկեցի, որովհետեւ պէտք էր հետախոյզներուն տալ ոսկի իրենց ծախսերը հոգալու համար սահմանի միւս կողմը, եւ ես, ռուսական սպայակոյտի հրամանով, Երզնկայի հրապարակին վրա միշտ ոսկի եմ գնած, օրուայ արժէքով, հետախոյզներուն տալու համար : Եւ դատաստանական մարմնի առջեւ դրի դնւած ոսկիներու հաշիւը : Այդ հաշիւները միշտ ուղարկւած էին ռուս սպայակոյտին, բայց պատճէնները ունէի մօտս : Դատաւորները իրար նայեցան, գլուխները շարժեցին եւ... բոլորին ըսին՝ «տուն գնացէք» : Բայց բարեխղճութիւնը չունեցան դէթ մէկ անգամ պաշտօնապէս հերքելու վերեւ բերւած մեղադրանքները, կամ թէ հրատարակելու դատի արդիւնքները :

Մանազկերտի նահանջէն յետոյ ես այլեւս ո եւ է յանձնարարութիւն չունէի Ազգ. եւ Դաշն. Բիւրօներէն եւ անցայ 4-րդ կորպուսի սպայակոյտի մէջ : Եթէ այդպիսի սխալ արած լինէի, վստահ եղէք, որ ոչ թէ միայն զիս չէին պահեր որպէս հետախոյզ, այլ դատի կու տային կամ կը վռնտէին հետախուզական բաժանմունքէն : Ընդհանրապէս, վերջը՝ Էրզրումը գրաւելէ երեք ամիս առաջ, ինձ յանձնեցին միաժամանակ Էրզրումի հետախուզութիւնը եւ աստիճանաբար ես բարձրացայ մինչեւ Կովկասի ճակատի հակա - հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտօնը : Մանազկերտէն վերջը այլ եւս զիս չմեղադրեցին ուրիշ խնդիրներով, բայց մինչեւ օրս կը շարունակեն քաջքել 2 - 2½ ամսւայ Մանազկերտի մէջ ունեցած փայլուն յաջողութեանս համար, որտեղ իմ ձեռք բերած տեղեկութիւնները մաթեմատիքական ճշտութեամբ ճիշտ էին եւ ռուսական բանակը չէր կարող ուրիշ կերպ շարժիլ եւ պէտք է նահանջէր, հակառակ պարագային 4-րդ կորպուսի այն մասը, որ յառաջացած էր կամաւորներու հետ դէպի Մուշ եւ Բիթլիս՝ ամբողջութեամբ անխուսափելիօրէն գերի կիցար :

Նիւ Եոք

(Վերջ)